

Програма вивчення національних меншостей України (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.) та результати її здійснення.

29 березня 1929 року постановою історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) було ухвалено рішення про заснування при Етнографічній комісії Кабінету по вивченню національних меншостей України¹. Його керівником одностайно обрали видатного українського етнографа і славіста чеського походження Євгена Антоновича Рихліка (1888-1937 рр.), який присвятив своє життя комплексному вивченню чеської колонізації українських земель останньої третини ХІХ ст.² Багатогранний талант, надзвичайна ерудиція, значний життєвий, науковий і організаційний досвід, величезна працездатність і наполегливість зробили його добре знаним в Україні та за її межами. Вільне володіння дванадцятьма мовами, тісний зв'язок з нацменівськими кадрами та іноземними вченими, дуже висока обізнаність у вітчизняній та зарубіжній літературі дозволяли Є. Рихліку не втрачати орієнтації у світовому науковому просторі.

Після створення нової ланки ВУАН вчений мав всі необхідні умови для здійснення певної концентрації, аналізу і систематизації матеріалів по всебічному дослідженню національних меншостей України, тобто для теоретичної розробки нової в УРСР наукової дисципліни – нацменознавства, фундатором якої він може вважатись.

Отримавши від Етнографічної комісії ВУАН відрядження на Київщину, Волинь, Поділля, Є. Рихлік встиг налагодити робочі стосунки з Коростеньським, Волинським і Шепетівським бюро нацменшостей, відвідав чеські колонії, а саме: Крошна, Ополек, Соколов, Високе, Селенщина, Зубівщина, Малинівка, Гута-Мар'ятинська, Дідова Гора, Вільшанка. Він ознайомився з умовами життя волинських чехів, їх настроями, матеріальним становищем, освітнім і культурним рівнем. Щоб досягти максимальної інформованості, вчений розіслав спеціальні анкети і програми в усі

нацменівські центри для збирання матеріалів з нацменознавства. Ці дії були продиктовані основним принципом роботи Кабінету нацмен* – “... повсякчасно мати на оці досвід практичних робітників серед нацменів, щоб не відриватися від найактуальніших проблем сучасного життя й не загубити основну провідну мету і рацію свого існування”³. Є. Рихліку вдалося дуже швидко згуртувати навколо себе найдосвідченіших знавців національних меншостей не тільки України, а й Росії. До членів Кабінету нацмен належали: директор Коростенського музею Черв'як К.Г., який займався вивченням поховальних обрядів євреїв, досліджував містечка Ушомир і Народичи; професор Геринович В.О. з Кам'янця-на-Поділлі, що присвятив декілька праць євреям Каменеччини, їх економіці, географії та історії, цікавився давніми вірменами на Україні; Камінський В.А. – знавець українського і польського звичаєвого права і професор Гнатюк В.Я. з Житомира – автор історії “польсько-української школи”; директор Волинського окружного музею Кравченко В.Г. – відомий етнограф, дослідник чехів, поляків, збирач музичних матеріалів, автор описів Мархлевської порцелянової фабрики та колективного господарства колонії Стара Буда і організатор Польського підвідділу Етнографічного відділу музею. До Кабінету нацмен також увійшли: лектор Одеського інституту народної освіти, керівник німецького семінару Штрем А.М.; київський вчений Курило О.Б., що вивчав німецькі і білоруські діалекти, фольклор Чернігівщини; керівник Кабінету музичної етнографії ВУАН Квітка К.В. – збирач пісенного і діалектичного матеріалів болгарських та білоруських колоній та фольклору мешканців Чернігівщини, який провів ритмічні паралелі в болгарських і українських піснях; знавець литовської мови і фольклору професор Ларін Б.О.; видатний українській етнограф Білий В.В.; найавторитетніший дослідник греків і молдаван Ялі С.; сходознавець Сенгалевиц (Бахтинський) Ф.М., що цікавився айсорами, хінцями, корейцями, угорцями, курдами, караїмами тощо; директор Центральної Польської державної бібліотеки в Києві Залевський та відомі

* Таке скорочення було загально вживаним у 30-х рр..

полонознавці Шмідт і Політур. До співпраці з Кабінетом нацмен запрошені були провідні вчені Ленінградського університету, а саме: професор Жирмунський В.М., що вивчав німецькі колонії в СРСР, зокрема, в Україні, їх фольклор, діалекти, пісенну творчість,; професор Баранніков Є.Т. – спеціаліст з циганської нацменшості в СРСР, який ґрунтовно дослідив економіку, фольклор, побут, історію, діалекти і стан наукового вивчення циганської проблематики⁴.

З початку своєї наукової діяльності Кабінет нацмен на чолі з Є.Рихліком розробив план негайних заходів по забезпеченню необхідної матеріально-технічної, організаційної та теоретичної бази для швидкого піднесення нацменознавства. Перед творчим колективом постала ціла низка важливих завдань.

Перш за все, щоб з'ясувати остаточно об'єкт дослідження нацменознавства, необхідно було опрацювати національну статистику. Всесоюзний перепис населення 17 грудня 1926 р. зібрав величезний статистичний матеріал, значну кількість цінних повідомлень з цього приводу надавали і окружні статистичні бюро. Але обробка даних здійснювалася повільно, і національні меншості, зазвичай, не були об'єктом уваги у монументальних працях, виданих Центральним статистичним управлінням СРСР. Незважаючи на допомогу Демографічного інституту ВУАН і ініціативу деяких окремих осіб, питання національної статистики залишилося недостатньо опрацьованим. Крім того, існуюча на той час етнографічна мапа України, видана у 1925 р. НКВС, не вирішувала проблеми, бо, на думку Є.Рихліка, була неповна, неточна і на 1930 р. значною мірою застаріла. Виникла потреба створити нову подібну мапу.

Ще одним специфічним завданням Кабінету нацмен було складання бібліографії окремих національних груп і нацменознавства взагалі. Подібної літератури на той час існувало небагато, до того ж вона була розкидана по різних журналах, наукових збірках, газетах. Професор Є.Рихлік зробив спробу виділити її, сконцентрувати і систематизувати. Для цього члени Кабінету нацмен почали бібліографічний пошук стосовно окремих

національних меншостей. Загальний огляд нацменівської бібліографії повинен був увійти до першого випуску часопису Кабінету.

Кабінет проводив роботи по збиранню пам'яток матеріальної культури, історії та мистецтва національних меншостей України. Завдання активізувати пошук було поставлено перед окружними музеями краєзнавства, які почали створювати нацменівські відділи і підвідділи. В чеській колонії на Волині селі Крошна Кржижанек С. зібрав чимало фольклорного матеріалу. За допомогою Кравченка В.Г. власними силами і коштами він влаштував у своїй хаті чеський музей матеріальної культури, що мав понад 300 експонатів. Гроші на придбання багатьох з них Кржижанек отримував від Є. Рихліка. Унікальну експозицію організатор музею мав намір подарувати Волинському окружному музею, але у 1930 році був заарештований, і доля цієї колекції поки що не з'ясована⁵.

Професор Є.Рихлік збирав матеріали до "Історії чеського друку на Україні" – книги, брошури, газети, журнали, календарі (понад 100 примірників)⁶.

Одним з чергових наболілих питань у роботі Кабінету нацмен була архівна справа. Щоб братися до історичних досліджень національних меншостей України, необхідно було виявити, зібрати й описати відповідні архівні матеріали.Є. Рихлік звернувся від імені ВУАН до Центрального архівного управління з проханням надати допомогу і сприяти роботі нацменівських кадрів у їх архівних пошуках. На 1930 рік у Київському історичному архіві до штату було зараховано двох архівістів, що розробляли єврейські і польські матеріали.

Для чергової наукової роботи Кабінет нацменшостей під проводом свого члена Гнатюка В.Л. проводив опис чеських справ у Волинському архіві. Є. Рихлік організував архів українських чехів, у якому була низка цікавих матеріалів: копії та оригінали урядових документів, програми, афіши, оголошення, фотографії, рукописи і малюнки⁷.

Є. Рихлік як член Наукового інституту книгознавства й автор наукових праць, присвячених виробництву книги, вважав, що мусить особисто подбати

про комплектацію та облік книжкових фондів національних меншостей. Поряд з масовими єврейськими і польськими бібліотеками, треба було займатися створенням відповідних наукових бібліотек. Культурні потреби єврейської групи населення в достатній мірі забезпечувала бібліотека Інституту єврейської культури. Є. Рихлік встиг поставити питання про відкриття польського відділу при Всенародній бібліотеці України. У 1930 р. було започатковано спеціальну підручну бібліотеку нацменознавства при Кабінеті національних меншостей. На її розвиток у 1931 р. уряд виділив порівняно достатні кошти⁸.

Ще одним важливим завданням Кабінету було налагодження зв'язків із вченими інших країн, особливо тих, які були метрополіями існуючих в Україні національних колоній. Обізнаність у закордонній науковій літературі, новітніх методиках організації роботи по вивченню національних меншостей, досягнення сучасних досліджень у цій галузі дозволили вийти молодому українському нацменознавству на світову наукову арену, досконало вивчити історію держав, з яких на Україну переселилися втікачі і шукачі кращої долі. Є. Рихлік намагався підтримувати постійні зв'язки з науковцями Чехословаччини, а саме: академіком Полівкою, професором Тихим з Братислави, директором інституту нацменшостей у Празі Ауерганом, редактором журналу "Slovische Rundsehu" Якобсоном, професором Ірасеком та ін.⁹

Основою методики збирання матеріалів для оптимального дослідження нацменшостей Кабінет обрав дуже поширену в різних установах ВУАН і на той час досить результативну систему розповсюдження серед нацменівських кадрів на місцях численних програм та анкет Етнографічної комісії і Кабінету радянського села при ній, Комісії звичаєвого права, Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, культурно-історичної комісії, Етнографічного товариства, журналу "Краєзнавство" та ін. Але члени Кабінету розробили також власні подібні документи. Після перших програмно-організаційних статей і закликів, Кабінет склав загальний план пошукової діяльності серед національних меншин і видрукував його

українською, польською та болгарською мовами¹⁰. За зразок вивчення революційних рухів серед національних меншостей було взято схему подібних досліджень серед греків С. Ялі¹¹.

Є. Рихлік вважав, що Кабінет нацмен для подальшого успішного розвитку нацменознавства повинен був налагодити підготовку нових кадрів спеціально для роботи серед національних меншостей. Через це він стояв перед проблемою створення спеціально-нацменівської аспірантури, подібної до створеної в Інституті єврейської культури. На думку вченого, “найприродніше буде шукати цих кадрів серед самих відповідних національних меншостей. І тут доведеться звернути увагу на талановитих осіб тієї національної молоді, що навчається по таких закладах, як польський Педтехнікум у Києві, болгарський Педтехнікум у Преславі, болгарська радпартшкола в Одесі, німецький відділ в Одеському інституті народної освіти (далі – ІНО), чеський семінар в Житомирському ІНО і Ніженському ІНО, греко-елінський Педтехнікум у Марінполі та ін.”¹².

Важливим завданням Кабінету нацмен було зробити вивчення національних меншостей масовим, залучивши до співпраці ентузіастів цієї справи. Незважаючи на прикро короткий термін існування цієї установи в ВУАН, вдалося досягти певних успіхів у популяризації її роботи на Україні. Доказом цього був лист завідувача болгарської радпартшколи в Одесі від 17 травня 1930 р. Організувавши Кабінет вивчення історії, економіки, культури і побуту болгарських колоній, школа в особі свого завідувача з власної ініціативи запропонувала Кабінетові нацмен ВУАН свою допомогу у виконанні його наукових завдань і побажала встановити з ними контакт¹³. Це свідчило про те, що Кабінет нацмен ВУАН швидко здобув значний авторитет, і культосвітні робітники серед нацменшостей у повній мірі розуміли вагу наукового нацменознавства.

Перед Кабінетом нацмен постала гостра потреба створення власного друкованого органу. Великою перешкодою в нацменівській науковій роботі була відсутність будь-якої концентрації та критичної реєстрації літератури. Загальні громадсько-політичні журнали, культосвітні і педагогічні,

бібліографічні, етнографічні та інші джерела іноді давали рецензії й згадки про окремі нацменівські літературні явища, але, на думку професора Є.Рихліка, стежити за цією великою за обсягом літературою одній людині було неможливо. А такого органу, який би об'єднав всю літературну продукцію з нацменівської галузі й національного питання, не існувало ні в Україні, ні в Радянському Союзі.

Є. Рихлік організував часопис, запропонувавши дві його робочі назви: “Нацменівський збірник” та “Праці Кабінету нацмен”. Він писав: “Ми сподіваємося, що наш “Нацменівський збірник” незабаром набуде характеру періодичного видання, й що силами того нацменівського колективу, що починає гуртуватися навколо Кабінету нацмен ВУАН, нам пощастить zorganizувати в цьому збірникові бібліографічно-критичний відділ, який буде тримати наукового робітника окремої нацменівської галузі в курсі всієї літератури нацменознавства й національного питання, що з'являється так у нас, як і за кордоном”¹⁴. У першому випуску збірника планувалося зробити невеличкий бібліографічний відділ, який мав відкриватися загальними оглядами літератури про болгар С.І. Цветка і про циган професора О.П. Бараннікова.

На початок 1931 р. перший випуск часопису “Праці Кабінету нацмен” був майже готовий до друку. Він повинен був починатися великою статтею професора Є.А. Рихліка “Сучасний стан і завдання нацменознавства на Радянській Україні”.

До цього випуску планувалося включити статтю С. Ялі, присвячену національним революційним рухам серед греків, В. Гнатюка про польсько-українську школу, В. Жирмунського про німецькі діалекти. Сюди ж мали увійти роботи В. Кравченка: витяг з опису німецького колективного господарства при колонії Стара Буда і розповідь про етнографічний досвід Волинського музею. Були підготовлені до друку невеличка нотатка М. Корниловича про айсорські прізвища, стаття про давніх вірмен у Кам'янці – на – Поділлі професора І.А. Любарського, короткий нарис завідувача

Мелітопольського музею О.Зайцева про албанців на Мелітопольщині та згаданий вище бібліографічний відділ.

Суто науковими програмними напрямками розробки нацменознавства Є. Рихлік вважав ґрунтовне дослідження всіх аспектів існування національних меншостей. Коротко він накреслив такі першочергові завдання.

По-перше, вивчення продуктивних сил, техніки виробництва і всіх особливостей господарського життя національних меншостей, кожна з яких має свої переважні виробництва і заняття, що визначають уклад усього їх життя. Це допомагає виявити, на думку вченого, економічні і людські потреби різних етнічних груп в їх економічному розвитку. Він вважав, що написати, наприклад, історію чеського хмільництва на Україні – це означає виявити важливу сторінку життя чеського села.

По-друге, вивчення соціальних форм і класової структури нацменшостей. Це допомогло б зрозуміти механізм життєздатності невеликих етнічних груп як єдиного, але складного за структурою організму, що вимагає знання кожної верстви населення із притаманними їй світоглядними засадами, менталітетом, шкалою цінностей, звичаями, етичними і естетичними характеристиками та стосунками з іншими верствами.

Для глибокого проникнення дослідника у психологію представників окремих народностей, виявлення справжньої природи та походження побутових явищ необхідно вивчити побут національних меншостей. Є. Рихлік був впевнений, що подібні дослідження можуть дати цікаві теоретичні висновки, а саме: "...зникає старий побут в усіх народів УРСР, і наука має переконатися, що побутові явища, традиції і звички, такі нібито різні у різних народів, мали однаковий ґрунт, однакову базу, бо з її занепадом зникають і всі ці побутові прояви, незважаючи на всю їх несхожість і різноманітність"¹⁵. Практичне значення знання побуту необхідні були працівникам, яких відряджали до нацменівських районів.

Політична ідеологія вимагала також і ретельного вивчення процесів радянської національних меншин. Є. Рихлік наголошував, що це має певну

науково-теоретичну цінність, бо дає можливість проаналізувати, які наслідки мали революційні зрушення в житті окремих народів, як змінилися умови їх існування, як трансформувалася їх національна самосвідомість. Необхідно було простежити, які нацменівські групи сприйняли радянську владу швидко і легко, а які чинили опір, як і чому.

Дуже важливим для розуміння історичної долі кожної етнічної групи, що мешкала в Україні, можна вважати вивчення її історії, починаючи з того часу, коли вони залишили свою попередню батьківщину і розселились на території УРСР, з урахуванням причин, особливостей і спільних рис цього процесу. Що стосується тих національних меншостей, що мають за межами України розвинуту національну культуру (поляки, німці, болгари, чехи та ін.), то вченим у 1920-30 -ті рр. доводилось вирішувати ще одну проблему: давати нову концепцію історії цих країн згідно з марксистсько-ленінською ідеологією. Вчителям заборонялося викладати історію за підручною літературою “старої буржуазної науки”. Самотужки скласти задовільні курси більшість була неспроможна, тому Є. Рихлік вважав, що в цьому питанні нацменівським вчителям повинен допомогти історіографічний доробок нацменознавства. Особливі завдання мала й новітня історія нацменшостей – революційні рухи та участь їх у революційних подіях 1917 р. та громадянській війні.

Особлива увага приділялась вивченню ідеологічних надбудов – настроїв, вірувань, світогляду. Це допомогло б з'ясувати витoki емоційно-психологічного стану окремих національних груп і дослідити їх реакцію на історичні події та явища. Особливу зацікавленість у виконанні цього завдання мали радянські працівники, які намагались прискорити антирелігійну акцію по всій території України.

Ще один напрямок наукової діяльності по вивченню нацменшостей – вивчення мови і діалектів. Деякі народності, такі як німці, цигани, греки, мали різні діалекти, і це створювало чималу перешкоду культосвітній і політосвітній роботі серед них. Крім того, існувало багато літератури іноземною мовою, яка виступала важливим джерелом для вивчення різних

нацменшостей. Без знання інших мов такі джерела залишалися для українських нацменознавців недосяжними.

Отже, Є. Рихлік, розробляючи науково-теоретичну базу нацменознавства, планував ретельне вивчення продуктивних сил, техніки виробництва, економічної організації, соціальних форм і класової структури, процесів радянського будівництва, шкільної справи й нацменівської педагогіки, динаміки побутових явищ, ідеології й настроїв, історії колонізації та історії революційних рухів, мови і діалектів.

Спостерігаючи за роботою новоствореного Кабінету нацмен і, особливо, за енергійною діяльністю по розбудові нацменознавства його керівника Є. Рихліка, вже у 1930 р. керівництво ВУАН ставить питання про організацію для нацменознавства більшої установи: Науково-дослідної кафедри по вивченню національних меншостей з Польською секцією. За таку пропозицію висловилася спеціальна нарада у справі поширення наукової роботи серед національних меншин, що її було скликано 27 квітня 1930 р. в ВУАН, поширена Президія Першого відділу ВУАН 6 травня та Президія ВУАН 13 травня 1930 р.¹⁶

Але після арешту Є. Рихліка у 1930 р. роботу Кабінету нацменшостей було паралізовано, рукописи першого випуску “Праць Кабінету нацмен” конфісковано, і жодний номер часопису так і не був опублікований. Незабаром нова перспективна ланка ВУАН була ліквідована як “кубло націонал-шовіністів”.

З огляду на результати аналізу діяльності Кабінету по вивченню національних меншостей при Етнографічній комісії ВУАН у 1929 р. можна зробити висновок, що за рік свого існування ця наукова установа чимало зробила для вивчення нацменівського питання, поставила перед своїми членами мету, намітила завдання і частково їх виконала.

¹ Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф.Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 282.

² Про нього див.: Шаповал Ю. Належить до небагатьох вчених-славістів /життя і смерть Євгена Рихліка/ //Пороги. – Прага, 1998. – № 1. – С.6-8; Данилюк Ю. Дві батьківщини Євгена Рихліка //Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С.284-287;

- Самойленко Г. Нежинская филологическая школа. – Нежин, 1993.; Ємельянов В. З когорти нескорених //Література і культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С.59-62.
- ³ ДАЧО. – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Спр. 7753. – Арк. 220.
- ⁴ Там само. – Арк. 188-273.
- ⁵ Там само. – Арк. 271, 272.
- ⁶ Рихлік Є. Науково-дослідча праця серед нацменів при ВУАН //Бюллетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С.2.
- ⁷ Рихлік Є. До організації Кабінету виучування нацменів при ВУАН //Вісті ВУАН. – 1929. – № 3-4. – С.86-87.
- ⁸ ДАЧО – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Спр. 7753. – Арк. 236.
- ⁹ Там само. – Арк. 39-41.
- ¹⁰ Програми і анкети кабінету нацмен. – К., 1930. – № 1,2,3,
- ¹¹ Ялі С. Участь греків в революційному русі на Україні (схема вивчення революційного руху) //Красзнавство. – 1929.– № 2-3. – С.5-8.
- ¹² ДАЧО. – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Спр. 7753. – Арк. 277.
- ¹³ Там само. – Арк. 279.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 281.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 224.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 282.